

השאיפה למשפט בארץ הפלאות: הצעה לדין בשתי יצירות

ספרות לילדים בישראל

ד"ר טליה דיסקין

תקציר

המאמר מתאר יחסים אפשריים בין דברי ספרות אקטואליים לזמנם ובין תחום המשפט (Law) באמצעות דיון בשתי יצירות ספרות שנכתבו לילדים בעברית. העניין ביצירות אלה נובע דווקא על שום נגיעתן במקרי קצה של המשפט. היצירה המוקדמת פורסמה בארץ בתקופת המנדט הבריטי ומשקפת את היעדרם של כללי משפט, והאחרת ראתה אור בישראל של שנת 2009, ומצביעה על צורך להתנגד לדין הקיים.

היצירה הראשונה הנדונה במאמר היא פואמה מחורזת לילדים שכתב עמנואל הרוסי (אייר: נחום גוטמן) בשנת 1940: **מה-זה "כפר הישוב"? קול קורא לבני הנעורים**, אשר ראתה אור בהוצאת "דבר". ניתוח פואמה זו, שהופיעה בספרון דק, ממחיש את האופן שבו יכולה ספרות ילדים לשאוף לגייס את נמעניה לציית לציווי המיסים המקומיים בהיותה ערוץ קשר להוריהם; היצירה נכתבה בזמן שלטון המנדט הבריטי כאשר הנושא לא הוסדר בדין רשמי מחייב, במטרה לשכנע את האוכלוסייה היהודית לציית להנחיות פנימיות של הקהילה בארץ. היצירה השנייה, **אנה והציידים** מאת ראובן מירן, הופיעה גם היא בפורמט של ספרון, אך היא פורסמה בהוצאתו הפרטית של מירן, "נהר", בשנת 2009, קרי שנים רבות אחרי היצירה הראשונה. יצירה זו, הכתובה בגוף ראשון, מעלה אל פני השטח את מצוקתם של מהגרי העבודה בישראל העומדים בפני הרחקה מהארץ, באמצעות סיפורה של ילדה, בת למהגרי עבודה, השוהה במחבוא כשסכנת גירוש מרחפת מעליה והיא מנסה לחמוק מידי החוק.

שתי היצירות מדגימות אם כן התמודדות עם מצבי מצוקה שיש להם קשר למשפט: האחת עוסקת בניסיון הסדרה וולונטרי בהיעדר משפט כופה, דרך גיוס של הילדים לסייע למאמץ הלאומי; השנייה מציגה כתיבה ביקורתית שמנסה לעורר את בלוטות הצדק של הקוראים נוכח סדר שאומנם קיים אבל אינו משקף הגינות, לדעתו של המחבר. עיון פרשני משותף ביצירות הללו – דווקא משום פנייתן לקהלים שונים על ציר הזמן ואולי גם מבחינת הגיל (האחת מיועדת לקוראים הצעירים והאחרת לבוגרים יותר, בני 12 ומעלה) – מציע קריאה חדשה המשלבת בין משפט וספרות לילדים. קריאה זו מדגימה את נוכחותו של המשפט בכתיבה הספרותית לילדים בישראל דווקא מתוך היעדרו, ומצביעה על התפקידים שלעיתים נוטלת על עצמה הכתיבה לילדים ביחס למשפט, גם אם לא תמיד במודע, כאן – על רקע המציאות הישראלית המקומית.

א. מבוא

בעוד הקשר בין שדה המשפט לשדה הספרות בכלל, ולשדה ספרות הילדים העולמית בפרט, כבר זכה להתייחסות מחקרית, הרי שעצם קיומו של קשר בין המשפט לבין ספרות הילדים שנכתבה בארץ, לא פעם בזיקה ממשית למציאות המקומית, כמעט שלא זכה להתייחסות במחקר. מאמר זה מבקש להצביע על יחסים אפשריים בין דברי ספרות שנכתבו לילדים בעברית לבין תחום המשפט, ולהדגים היבטים אחדים שלהם באמצעות ניתוחן של שתי יצירות מקומיות: האחת פורסמה בארץ בתקופת המנדט הבריטי, והאחרת ראתה אור בישראל של שנת 2009.

היצירה הראשונה היא פואמה מחורזת לילדים מאת עמנואל הרוסי (אייר: נחום גוטמן) משנת 1940: **מה-זה "פֶּפֶר הישוב"? קול קורא לבני הנעורים**. ניתוח פואמה זו, שהופיעה בספרון דקיק בהוצאת "דבר" ושימושה היה דידיקטי בעיקרו, משקף את האופן שבו יכולה ספרות ילדים לשאוף לגייס את נמעניה לציית לציווי המיסים המקומיים בהיותה ערוץ קשר להוריהם. היצירה השנייה, שהופיעה אף היא בפורמט של ספרון רזה, **אנה והציידים** מאת ראובן מירן, פורסמה בהוצאת הספרים הפרטית של מירן, "נהר", בשנת 2009, כלומר קרוב לתום העשור הראשון בשנות האלפיים. יצירה זו, הכתובה במתכונת של יומן, מעלה אל פני השטח את מצוקתם של מהגרי עבודה בישראל העומדים בפני הרחקה מהארץ, באמצעות עיסוק בסיפורה של ילדה שהיא בת למהגרי עבודה בלתי חוקיים, השווה במחבוא כשסכנת גירוש מרחפת מעליה והיא מנסה לחמוק מידי החוק. זוהי אפוא יצירה חתרנית.

ניתוחן של שתי היצירות, שראו אור בהפרשי זמן גדולים, מצביע על תפקידים שונים שנטלו על עצמם סופרי ילדים בישראל בתקופות שונות, בזיקה לסוגיה של יחסי חוק-חברה: היצירה הראשונה מקדמת תפיסת מוסר המיישרת קו עם הנחיות קהילתיות, בייצגה התגייסות למאמץ פטריוטי דרך ניסיון לשכנע את הילדים להשפיע על הוריהם לשלם את מסי כופר היישוב בתקופת המנדט כשהיישוב היהודי היה בתהליכי גיבוש לאומי; היצירה השנייה מבקרת את הסתגרות בני הלאום היהודי במדינה הקיימת מפני זרים ואת היחס המתנכר כלפיהם באמצעות שימוש במשפט – ובכך מקדמת תפיסה מוסרית המתנגדת למשפט. הבחירה בשתי יצירות אלה מאפשרת לבחון דפוסי פנייה שונים לילדים בזמנים שונים ועל רקע מטרות שונות של מחבריהן: בהקשר של עידוד הציות לציווי כופר היישוב מגולמת תביעה לדרבן יהודים תושבי הארץ לתרום, ושזורה בה אמונה בצדקת הדרך הציונית אגב חתירה לקיום נורמות וולונטריות. לעומת זאת **באנה והציידים** מבכר הסופר גישה הגורסת שהמשפט קשור בערכים אנושיים, וכי במקום שבו קיימת סתירה בין משפט פוזיטיבי אך "לוקה" מבחינה ערכית לבין ענייני מוסר המקדמים את ה"טוב", גוברים האחרונים.¹ במובן זה,

1 גישה זו מזכירה את תפיסת המשפט הטבעי, וראו: (Finnis (1980; שפירא (2007), עמ' 151-205; לביקורת על הגישה ראו שם, עמ' 205-242. במחקר הקיים, למשל בתחום הפסיכולוגיה החברתית, נבחנו גם גבולות נכונותם של בני אדם לציית לחוק, כגון במחקריו של הפסיכולוג החברתי סטנלי מילגרם, שמצא כי בני אדם נוטים לציית

שתי היצירות קשורות לאקטואליה ומכוונות לשימוש קונקרטי במשפט ככל שהוא נוגע לבני אדם, אך היצירה הראשונה היא מנשר ספרותי שנועד לכוון את הילדים לציית להתוויות דרך קהילתיות שאינן מוסדרות באופן פורמלי על ידי המדינה, והאחרת נועדה לתאר מצב המבוסס על מדיניות הגירה המעוגנת בחוק, שיש לבקר אותה ואף להתנגד לה.

צמד המילים "ארץ הפלאות" המופיע בכותרת המאמר נגזר מספר הילדים הידוע **אליס בארץ הפלאות** מאת לואיס קרול, אבל נושא משמעות נוספת; ארץ הפלאות כאן היא גם ישראל – לפני ואחרי קום המדינה – שבה המשפט כפי שהוא נמסר ביצירות הספרות הנדונות, ממש כמו אליס של קרול, זוכה להתייחסות מגדילה (מגייסת לטובת הקהילה, גם באין משפט) או מקטינה (ביקורתית כלפי המשפט שאומנם קיים, אבל נתפס כמקפח זכויות אדם), בהתאם לרוח הזמן ולשאיפותיהם של הכותבים. העיון ביצירות אלה ממחיש דוגמאות לדרכים שבהן יכול המשפט להיות נוכח בספרות הילדים, ולקבל הארות מזוויות שונות.

באמצעות קישורן של שתי היצירות למשפט וניתוחן, המאמר מבקש לעמוד על מקצת היחסים הקיימים בין משפט וספרות ילדים בארץ, ומכוון לאפשרות של אוריינות משפטית, כלומר לקריאה המכירה בכך שלמשפט מקום ממשי בספרות המיועדת לקהל יעד מקומי צעיר. אומנם, שתי היצירות הללו שונות במהותן; עם זאת, עיון משותף בהן – דווקא על שום פנייתן המפורשת לקהלים שונים על ציר הזמן ואולי גם מבחינת הגיל (האחת מנוקדת וניכר בה כי היא מיועדת לקוראים הצעירים, והאחרת מכוונת לבוגרים יותר, בני 12 ומעלה) – מצביע על כך שהמשפט נוכח מתוך היעדרו בכתיבה הספרותית לילדים בישראל וממחיש תפקידים שלעיתים הכתיבה לילדים נוטלת על עצמה (בדוגמאות שכאן: לעודד ציות, ולחילופין – לפתח חשיבה ביקורתית), וכן על הקשר שבין ספרות ילדים, תחום המשפט והמציאות המקומית. ודוק: מובן שהדיון בשתי יצירות אלה אינו מתיימר למצות את הדיון במשפט ובספרות הילדים העברית, והוא אינו מתאר את מכלול היחסים האפשריים ביניהם; אך העיון הפרשני המשותף בהן מבקש להצביע על קשרים מעניינים ביניהם, ומדגים כיצד.

ב. משפט וספרות: משפט וספרות ילדים בישראל ומחוצה לה

נקודת הפתיחה לדיון במשפט ובספרות ילדים נעוצה בחקר המשפט וספרות המבוגרים, הקיים מזה כמה עשרות שנים כתת-תחום אקדמי של המשפט; את תחילתו נהוג לייחס להתפתחות שמקורה בארצות הברית, ובפרט לספרו של חוקר המשפט ג'יימס בויד וייט: *The Legal Imagination*:

לסמכות כשלעצמה, לעיתים קרובות מבלי להרהר אחר טיב ההוראות, עניין שיכול להוביל אותם לשתף פעולה עם מעשים בעייתיים מבחינה מוסרית ולהביא לתוצאות הרסניות, שברור כי אינן הולמות את כוונות כללי המשפט הטבעי. ראו: Milgram (1975). בהיבט משלים, מחקרים ודברי הגות גם ראו באי הציות עניין מוסרי ואחראי, מתוך הבנה שהמשפט כשלעצמו אינו מהווה סמכות מוסרית, וראו: אבינרי (תשנ"א); שלף (1989); גנז (1996); בן נון (2014); זרטל (2018), וכן בקובצי המאמרים שערכו מנוחין ומנוחין (1985) וויינשטיין (1998). אלה נובעים מכך שגם למשפט עצמו עלול להיות ממד שלילי: אליס, בלתי חוקתית וכדומה.

Studies in the Nature of Legal Thought and Expression (1973)² בשנות השבעים התמסד התחום באופן רשמי, עם פריחת הפעילות האקדמית בנושא המשפט והספרות כאינטר-דיסציפלינה לגיטימית בארצות-הברית, כחלק מהמפנה התרבותי שהסב את תשומת הלב למרכזיותה של התרבות בתחומי דעת שונים, בהם המשפט, ואל מול עליית התחום של משפט וכלכלה, באופן שתם להפריה הדדית בין מדעי הרוח למשפט. בד בבד, התפתח גם חקר הספרות עצמו. במוסדות אקדמיים רבים בעשורים האחרונים של המאה ה-20 הוגדרה מחדש הספרות כדיסציפלינה שאפשר לדון בה במשולב עם דיסציפלינות אחרות (למשל עם לימודי תרבות), והמחקר בתחום זה החל להתמקד בתהליכי יצירת משמעות חברתית מתוך תפיסה תאורטית ומתודולוגית רחבה של מושג הטקסט. לאור ההתפתחויות הללו, נוצרה הבחנה בסיסית בתוך הדיון על משפט וספרות בין שתי תמות מחקריות: "Law as Literature" ("המשפט כספרות") ו-"Law in Literature" ("המשפט בספרות"). התמה המחקרית הראשונה עוסקת בתכונותיו הספרותיות של המשפט, ומשתמשת בפרשנות ובביקורת המבוססות על תאוריות ספרותיות כדי לתאר היבטים ספרותיים בדיון ובפסיקה לצרכים פנים משפטיים, וכדי לאתר נרטיבים המאומצים בכתיבה המשפטית בתוך הפיכת ה"אמת" למושא לעיצוב ופרשנות.³ התמה המחקרית השנייה עוסקת בנייתו יצירות ספרות בזיקה למשפט, בהניחה שדבקות פורמליסטית בתצורה הספרותית, הבוחנת איכויות ספרותיות בלבד ובמנותק מתהליכים חברתיים אקטואליים, אינה מקובלת עוד.

הדגש על ההיבט הספרותי בהקשר המשפטי התפתח גם בתגובה לעובדה הפשוטה שסופרים הרבו, ומרבים גם כיום, לעסוק במשפט, קרי להיות "אומנים של דמיון משפטי" בפועל, בפרפרזה על שם ספרו פורץ הדרך של ג'יימס בויד וייט שנזכר לעיל, The Legal Imagination. כדי להבין זאת, אין צורך בדיפלומה במשפטים, ואפילו לא במודעות של הכותבים למהלך, שכן המשפט הוא חלק מהחיים, ואכן יצירות רבות השתמשו בעבר ומשתמשות גם בהווה בחומרים מחיי היום-יום שיש להם נגיעה למשפט, כבחומרי גלם: כך הטרגדיות היווניות, וכן מחזותיו של שייקספיר ויצירותיהם של פון קלייט, דיקנס ואחרים (את פרנץ קפקא ויצירותיו כמעט שאין צורך להזכיר בהקשר הזה).⁴ גם בסיפורים הקשורים לישראל, בראש ובראשונה אלה המופיעים בתורת ישראל, הועלו לדיון תמות פרשניות מתחום המשפט והמוסר: סיפור אשמתם של אדם וחווה בגירוש מגן עדן; השגת מעמד

2 ספר זה הצביע על כך שטקסטים, הן משפטיים והן אלה הנוגעים למשפט, מכוננים את זהותם של רעיונות, דמויות וסיפורים, ומשפיעים על תפיסת המציאות של קוראיהם.

3 על נרטיבים בעבודתם של משפטנים ראו למשל: מאוטנר (1998א); ברק-ארז (2002).

4 לפריטים אחדים, ראו: על אייסקילוס: פרוש (2002); על שייקספיר: גרוס (1993); על פון קלייט: טבקה (2003). כמו כן, כדאי לציין את ספר **נילי כהן: משפט, תרבות וספר** (גרוסקופף ולביא עורכים, 2017), המאגד מאמרים העוסקים במפגש שבין משפט ותרבות; **הקול והמבט: בין פילוסופיה וספרות, קולנוע ואופרה, מיתוס ומשפט** (לב כנען וגרובר פרידלנדר עורכות, 2002), וגם את כתיבתה של אלמוג (2000; 2002).

הבכורה בסיפור של יעקב ועשיו; סיפור כרם נבות; דוד, אוריה ובת-שבע, ועוד.⁵ הסיבות לעיסוק הספרותי במשפט נעוצות, ככל הנראה, בחיפוש התדיר של הספרות אחר נושאים דרמטיים, טעונים, מעוררי קונפליקט ונפיצים, ובעצם העובדה שהמשפט – הפלילי והאזרחי, זה המתנהל בין כותלי בית המשפט וזה הנקבע בבתי המחוקקים – משמש אוצר בלום למתחים כאלה. ואף על פי כן, לא תמיד היה הקשר בין המשפט והספרות כה הדוק. היו זמנים שבהם הם נתפסו כשתי ישויות שונות; בעוד שטקסטים ספרותיים מוערכים על פי העושר הלשוני, הרגישות, דקות האבחנה וגם ההומור, טקסטים משפטיים נחשבו לטקסטים הניזונים מהגיונם הפנימי, תמציתיים, מדויקים, יבשים ומנוכרים. חיים נחמן ביאליק, שהתייחס במאמר מפורסם משנת 1917 לניגוד הנתפס שבין הלכה ואגדה – מקבילה שוות ערך למשפט וספרות – ערער על קביעה זו כשכתב כי אף שעל פניו להלכה פנים זועפות ומחמירות ובאגדה יש לחלוחית של שירה ולכאורה שולט בה הרגש, הרי הקשר ביניהן חזק מאין כמותו, כקשר שבין פרי לפרח ולהפך, לבלי הפרד.⁶ וחשוב להדגיש עוד בעקבות ביאליק, שהיות שהמשפט מתרחש לא רק בזירות המסורתיות של בתי המשפט ובתי המחוקקים אלא גם בחיי היום-יום של בני האדם – כך גם חקר הקשר שבין המשפט והספרות יכול לעסוק במציאות יום-יומית שנדמית להיות רחוקה מהמשפט, וכך גם מקובל לראותו בימינו.⁷

בארץ הבשילו התנאים לדיון המשלב משפט וספרות החל בשנות התשעים של המאה ה-20, באופן שגם ביטא את הזיקה הגוברת בין האקדמיה האמריקאית לישראלית.⁸ הרצאתו המעובדת לחיבור של אוריאל פרוקצ'ה משנת 1990 (תש"ן), שבכותרתה הופיעו המילים המבטיחות "בועות משפט", ולימים נודעה כסנונית שבישרה את ביאת האינטר-דיסציפלינה לארץ, הגדירה את המשפט כיער בועות ריק, אך בו בזמן גם כתחום מעניין וייחודי שידו בכול, הפתוח לקבל אליו גם תובנות רחבות וחיצוניות לו. שולמית אלמוג, מחלוצות מחקר המשפט והספרות בארץ, ביקשה לימים לפתח במסגרתו את פרדיגמת "הספרות לצד המשפט", המגלמת צירוף מיוחד הנושא עימו את ניגודו: הספרות, לפיה, חושפת את הבסיס האשלייתי-מלאכותי של התופעה המשפטית (למשל, האשליה כי הצדק הוא שמוביל את המשפט, או שציות לחוק הוא מוטיב מייצג בתרבות), ולצד זה מכוננת את המשפט כחלק מתופעה חשובה שיש לראות בה חלק חשוב בחיים ולשאוף לשיפורה (2000),

5 וראו: פרידמן (2000); ברק-ארו (2019). יש להעיר כי הקשר בין משפט לסיפור המקראי עמד בבסיס חיבורו של חוקר המשפט והתרבות רוברט קאבר, **נומוס ונראטיב**, שהיה לחלק מהקנון של משפט וספרות בארצות הברית מאז פורסם בשנת 1983, וכן בישראל, עם תרגומו לעברית. ראו: קאבר (2012).

6 ביאליק (תשמ"ג [1917]). חוקרי משפט ותרבות מרבים להפנות לטקסט איקוני זה בהקשרים שונים; וראו למשל בפתח הביוגרפיה שכתבה פניה להב על שופט בית המשפט העליון שמעון אגרנט, בהסבירה את עיסוקה בחייו הפרטיים של אגרנט בזיקה להיסטוריה של המשפט הישראלי: להב (1999), עמ' 15-16. על השניות לכאורה שבין המשפט לספרות ראו גם: טבקה (2010). מן הזווית היהודית, ציפורה כגן הצביעה על בעייתיות בניתוק הדו-שיח שבין ההלכה והאגדה בכתבי הגות יהודית, ועל ניסיונות לאחדם לאורך ההיסטוריה (כגן, 2002).

7 מאוטנר ניסח זאת במילים "המשפט הסמוי מן העין" (1998ב).

8 כחלק ממהלך שלם, כמתואר למשל אצל Lahav (2009).

עמ' 28-11). אבל עוד לפני כן, בשנת 1991 הצביעה חוקרת המשפט נילי כהן על הקשר שבין משפט לספרות כנתמך בשני אדנים; משפט, במובן של תבנית הבעה, הוא הרכיב הבסיסי בכל ספר, ואילו המילה "sentence" באנגלית היא גם גזר-דין. עוד ציינה כהן כי הן המשפט והן הספרות מעוררים שאלות של פרשנות: הפרשנות הספרותית עוסקת בחתירה להבנה של יצירות ספרותיות, ואילו הפרשנות המשפטית עוסקת בחתירה להבנתם של חוקים וציוויים, פסקי דין ודברי הגות משפטית (כהן, 1991). בעקבות זאת, ברבות השנים נוצר מסד של מחקרים בעברית העוסקים במשפט וספרות, בדגש על שאלות שונות, תורות משפטיות ואחרות, וביחס לעניינים קונקרטיים הנוגעים למעמד, מגדר, לאום ועוד, שזכו להתייחסות גם במאמרה החשוב של ענת רוזנברג, שקיבצה וניתחה אותם, תוך מיפוי המגמות בתחום בישראל (2017).

ספרות הילדים העולמית, הפופולרית והקנונית, בצד הספרות למבוגרים, משמשת גם היא מושא למחקר מזווית משפטית כבר כמה עשורים. כצפוי, מחקרים כאלה החלו להופיע לאחר התבססותה של הסצנה המחקרית של משפט וספרות המבוגרים; ניתן להבין את ההזדנבות מאחור לאור מעמדו של תחום ספרות הילדים, אבל אולי גם משום שקשר כזה היה במידה רבה קשה לאיתור, שכן על פניו יצירותיהם של סופרי תור הזהב בספרות הילדים מאמצע המאה ה-19 ואילך לא נתפסו כקשורות לתחום המשפט. אחרי הכול, סופרים אלה העריצו את עולם הדמיון ואת הזמן הגמיש של הילדות. מבחינה היסטורית פועלם היווה תגובת נגד ליעילות ולתיעוש באירופה ובארצות הברית שכונו את סדרי החיים באמצעות המשפט, ולא פעם היו הם שהאדירו את האנרכיזם וההתנגדות לחוק ולסדר הטוב, ולפעמים גם לעגו למערכת המשפט באופן ישיר. לואיס קרול, ג'יימס מתיו ברי, מארק טוויין, א"א מילן, ובהמשך גם אסטריד לינדגרן, טובה ינסון, מייקל בונד, מוריס סנדק ורואלד דאל (רשימה חלקית) היללו דרך יצירותיהם את החיים החופשיים והקניטו היבטים מגבילים, שעימם זוהה גם המשפט הממשמע. צריך היה לעבור כברת דרך כדי להבין שיצירות אלה ואחרות ניתנות לקריאה צמודה עם תחום הדעת של המשפט.

מכל מקום, ובדיעבד, ברור שספרות הילדים היא סוגה שמתבקש לחקרה בהקשר המשפטי; הרי טקסטים לילדים חתרו מאז ומעולם גם לחנך את קהליהם מבחינה מוסרית, וכפי שהצביע על כך המחקר, היו קשורים להסדרת יחסים בין בני אדם והמערך החברתי; יצירות כמו "אודיסאה" להומרוס או "אינאס" לוורגליוס שירתו מגמה זו כבר בתקופה הקלאסית, וכן סיפורי ילדים אנגליים בימי הביניים, שכללו קטעי דת ומוסר מחורזים (למשל, Orme, 1999; Lerer, 2008). על כן, בסופו של דבר הייתה ספרות הילדים למושאם של מחקרים שקשרו אותה עם המשפט. כך נעשה לגבי מעשיות פֶּרוֹ והאחים גרים, ספרי אליס של לואיס קרול (כאמור), ספרי דוקטור סוס, ספרי הארי פוטר של ג'יי קיי רולינג, וכן (ולהבדיל) טקסטים שראו אור בתקופת שלטון הנאצים בגרמניה, ששימשו להפנמת עקרונות משפט בילדים ומהווים מקור תיעודי היסטורי בז'אנר המחקרי של ההיסטוריה של

החינוך, על רקע קבלת חוקי הגזע שם.⁹ ניתוחיהן של יצירות אלו מזוהות זו נקשר – במודע או שלא במודע מצד החוקרים – בשאיפה לבחון את מימוש הרצון להנחיל לילדים "חינוך משפטי", מושג המזוהה לרוב עם חינוך משפטי פורמלי גבוה למבוגרים, אך משקף גם את העובדה שמושגים או סוגיות משפטיות הם חלק מן העולם המתווך לילדים, וקשור ברצון לחשוף את הערכים המשפטיים המוטמעים ביצירות לילדים. במחקרים עכשוויים בז'אנר זה, המתמקד בספרות היפה לילדים – לעיתים קרובות בזו ששרדה את תלאות הזמן ועברה גלגולים, גרסאות ועיבודים – מזוהות דמויות ממסדיות עם המשפט, ומודגשים, בין היתר, עקרונות הסדר החברתי, הגמול המשפטי ההולם את העבירה (המבוצעת לרוב בידי דמות "מרושעת") ושאלות העוסקות בין היתר בנקמה, בצדק העומד לצד החותרים לטוב, בזכויות החלש ובעיקרי מוסר אחרים. בהקשר זה יש להדגיש, ואולי מאזכור מקצתן ניתן כבר להבין זאת, שיצירות הספרות המנותחות אינן תמיד רק דידקטיות במובהק, או פונקציונליסטיות למטרות הסדרה, אלא אפשר שיהיו להן היבטים אחרים – אירוניים, ציניים, ביקורתיים.¹⁰ ניתוחים אלה נשענים על התפיסה כי ספרות הילדים נצרכת בתקופת חיים מכוונת, בה הקשר בין עולם המשפט לבין עולם הילדים הוא סימביוטי כמעט, מעצם העובדה שהמשפט והיבטים הקשורים בהסדרה הם חלק מן המציאות שהילדים חווים; הם זולגים אליה והילדים חשופים להם, ולכן מוטב לבחון את השפעתה האפשרית של ספרות הילדים על עיצובם של ערכי משפט ומוסר. כאן יכולות להישאל שאלות כגון: האם יצירה נתונה משרתת את המשפט ואת שיטת המשפט? האם היא נתמכת בהצדקות קונקרטיות, ואם כן – באילו? או שמא ערכי מוסר העולים ממנה מנוגדים למשפט החל, ואם כן – מדוע?

בניגוד לשפע המחקרים שעסקו בניתוח משפטי של ספרות הילדים העולמית בחוץ לארץ, בארץ קשה להצביע על ניתוחים שקשרו מפורשות את המשפט עם ספרות הילדים המקומית.¹¹ ואף על פי כן, המשפט נוכח כבר זמן רב בספרות הילדים הישראלית. אומנם טרם נעשה מיפוי מסודר של המשפט בספרות הילדים העברית (עניין החורג מגבולות העיסוק של מאמר זה), אך מעניין לציין

9 מתוך שפע המחקרים שקשרו בין משפט ובין ספרות ילדים מן העולם ראו למשל: (Mueller (1986); Roberts (2001); Macneil (2002); Joseph and Wolf (2003); Hamilton (2005); Landman (2008) וכן קטקו (2016), וראו גם: מאן (2024).

10 בהקשר של ספרות ילדים ואנרכיזם, ראו את ניתוחו של הסופר מאיר שלו את הסיפור "זהבה ושלושת הדובים", המיוחס לכותב האנגלי רוברט סאות' (שלו, 1999, 11-17).

11 לכתובה המתקרבת לעסוק בנושאים אלה בעברית ראו: ברגסון (1989); הראל (1987); רגב (1992); כהן (1985); שמיר (2017). לניתוח של מעשיות האחים גרים בראי המשפט ראו גם אצל טבקה (2009). ראוי לציין בהקשר זה את מאמרו של יותם גדרון, העוסק בספרה של תמר ורטה-זהבי, **שרוטה**, בהקשר של צדק מעברי (Gidron, 2015), וכמו כן את מאמרו של בילסקי וורבין (2002). באחרון נדון מקרה של ניסיון אונס מ-1913 ואופן תיאורו הספרותי בידי נחום גוטמן, והוא עוסק בפערים שבין כתיבה למשפט ומוסר מתוך תפיסה פמיניסטית. אף שהספר שממנו לקוח הסיפור, **עיר קטנה ואנשים בה מעט** (1959), לא יועד במקורו לילדים דווקא, מזוהה מחברו עם תרבות הילד ומכאן הרלוונטיות שלו, גם אם בעקיפין, לענייננו.

שבספרות לילדים שנכתבה בארץ ישראל בעבר הוזכר המשפט גם באופן ישיר, ולא רק ביצירה **מה-זה "כפר הישוב"**. כך למשל, סיפור שעניינו משפט שנערך בין כותלי בתי המשפט הופיע כבר בשנת 1931 במוסף הילדים שהיה מסונף לעיתון "דבר" (ולימים התפתח להיות "דבר לילדים", עיתון הילדים הידוע). הסיפור, "המשפט (משל)", שמקורו, כך נכתב בצידו, בקוריא, עסק במשפט שנערך בשתי ערכאות בין כלב לחתול, והסביר את יריבותם הנצחית (אידלסון, 2.10.1931). גם בהמשך, בשנות החמישים, הופיעו בארץ בעיתונות הילדים המרכזית, שהייתה עבור הילדים גורם מתווך דומיננטי לדברי ספרות, עלילות שהתרחשו בבתי משפט והציגו משפטים מתנהלים, וגם כאלה שעסקו בהסדרת החיים ובבירוקרטיה. היו יצירות – מקוריות או מעובדות – שלא היו קשורות לזמן ולמקום; הן האנישו חיות או חפצים, ובאמצעות ליבון עניינים במשפטים, העמדה לדין ועוד, העבירו לקוראים מסרים שונים. יצירות אחרות שיקפו את רוח הזמן והתייחסו למשפט האקטואלי מבלי להתייחס למערכת המשפט במובהק, למשל, סיפורים שעסקו בשוק השחור על רקע משטר הקיצוב, או בתופעת עבריינות הנוער שהעסיקה את ההנהגה בשנות החמישים בישראל הצעירה.¹²

הנה כי כן, שתי היצירות המנותחות במאמר זה מצביעות על ניסיון להשפיע על הילדים בזיקה לתרבות המשפטית הנוהגת. ואף כי הדיון כאן אינו ממצה את הפוטנציאל הטמון בקשר שבין המשפט ובין ספרות הילדים הישראלית, הוא מדגיש את הזיקה בין התחומים ואת היחס שלהם לאקטואליה המקומית דרך נושאים המעסיקים כותבים בתקופות שונות, ובכך מרחיב את יריעת ההתייחסות אל שני שדות הידע: ספרות הילדים, מזה, והמשפט, מזה.

ג. שתי היצירות:

ג. 1. חתירה למשפט פוזיטיבי בטרם מדינה: 'מה-זה "כפר הישוב"? קול קורא לבני הנעורים' מאת עמנואל הרוסי (אייר: נחום גוטמן)

עמנואל הרוסי היה שמו הספרותי של עמנואל ינון נובוגרבלסקי (1903-1979), שנולד באוקראינה ועלה לארץ בשנת 1924, עסק בחקלאות, בייבוש ביצות ובבניין, היה חבר מערכת עיתון "הארץ" והשתתף בייסוד התיאטרון הסטירי "המטאטא", לו כתב תוכניות ופזמונים. בשנים 1936-1945 עבד בארגון ההגנה, ואחרי קום המדינה היה ממונה על ההסברה במשרד הביטחון.

כידוע, ספרות הילדים (בדומה לספרות המיועדת למבוגרים) מזמנת קריאה הקשרית, היינו, התבוננות באקלים התרבותי שבו נכתבה (דר, שטיימן, וקוגמן עורכות, 2006). קריאה כזו מתאפשרת **במה-זה "כפר הישוב"? קול קורא לבני הנעורים**, יצירה שהרוסי כתב במסגרת עבודתו בהגנה, אז שימש כמנהל יחסי הציבור של מגבית ההתגייסות לכופר היישוב. כופר היישוב היה מס שהוטל על האוכלוסייה היהודית בארץ לחיזוק ביטחונה של היישוב היהודי בתקופת המדינה שבדרך בידי קרן

12 כמנותח כאן: דיסקין (2022). לספרות הילדים באופן כללי (לאו דווקא מן הזווית המשפטית) בעיתוני הילדים ראו: שיכמנטר (2014).

כופר היישוב, שהוקמה בשנת 1938 על ידי הוועד הלאומי. הקרן נועדה לממן את פעולות הביטחון מטעם ההגנה בדרך של גיוס כספים באמצעות השתתפות מיסים עקיפים על היישוב היהודי בארץ – מיסים אלה הוטלו על כל תשלום עבור שירותים ומוצרים, כגון נסיעות בתחבורה הציבורית, סגריות, כניסה לבתי עינוגים וכדומה, וכן באמצעות תרומות. סיסמתו של כופר היישוב הייתה "מגן לכפר ולספר!", והכספים שנאספו שימשו לפעולות כגון גיוס מתנדבים לשורות ההגנה, הכשרת נוטרים ולוחמים, הקמת גדרות וביצורים ליישובים, סלילת צירי ביטחון ועוד.¹³

כופר היישוב היה יוזמה המשויכת לתחום דיני המיסים – אותו תחום המכונן את מערכת החוקים שקשורה להטלת חובות שיתוף כספיות בידי השלטונות, שבתקופת המנדט נוהלו חלקית על ידי היהודים עצמם.¹⁴ ואולם, למרות התדמית האחידה של אוכלוסיית היהודים שחיה בארץ בתקופת המנדט הבריטי, לא כל תושבי הארץ היהודיים נענו לקריאה לתרום למגבית. הרוויזיוניסטים, למשל, תרמו לקרן תל חי מייסודה של מפלגתם, ואנשי התנועה החרדית התנגדו לתשלום, ומכאן שלא כל התושבים שיתפו פעולה עם היוזמה. כדי להניע את האוכלוסייה לשנס מותניים למאמץ הלאומי ולאסוף כספים, ובייחוד כדי לעודד את הסרבנים, אימץ הרוסי מבנה רטורי דידקטי, שפעל כדי לגייס את הילדים למשימה. הפואמה נפתחת במילים: "הידעת, נער, מה זה 'כֹּפֶר-הַיִּשׁוּב'?" / בא-נא, שב מולי בשקט/ לדברי קשוב" (בעמ' א). היא מושפעת במובהק ממצבם של היהודים בניכר, משואת היהודים שהתחוללה באותה עת, היא מלחמת העולם השנייה: "מדורת שנאה ופשע/ בעולם עולה, / כנסת ישראל נשרפת/ שם בשבי גולה" (שם). בין השאר מוזכרת גם העלייה הבלתי חוקית לארץ: "אניות תועות בלילה/ וצופרות בילל, / בדמעות עולים אחיך/ לארץ ישראל. // אך מפה לא עוד ינודו/ אחוזי פחדים. / ארץ יהודה הארץ - / והמה יהו דים" (בעמ' ב, ההדגשה במקור). אל ההנחיות נלווה אם כן טון של 'לא עוד': "לקריאת מתן הכֹּפֶר כל-איש נענה, / התפרק זהב וכסף קדש ל'הגנה'. // אחד מסר את הטבעת, אחד – נפשו כלה, / ויהי אוצר לבטחוננו, פתח לגאולה. // [...] עוד רב היגע לפנינו, אך רב גם השכר, / כי לא נהיה כצאן לטבח, / אם יאדים מחר" (בעמ' ט, יב). רוח הגיוס באה לידי ביטוי בהתוודות ספציפיות רבות, שקשרו את המס בעבודת הכפיים ובבניין הארץ, והדריכו את הילדים לילך בדרך הישר, כולל יצירת יחסי שכנות טובה עם הערבים: "פטיש ואת אמצו, ידי, / כי זאת התעודה: / הפוך לניר ולגן פורח/ את ארץ יהודה. // צפונה, נגבה, שא עיניך, / מהר עד דיונות חול: / כפרים עברים, בתי חרשת/ במקום ביצות ושכול. // לעבודה היו פנינו, לעבודת בנין, / ויד הושטנו לשכנינו, / ברכת עם נאמן". והחשוב ביותר: הפואמה הבהירה שאת המימון לכל אלה סיפקו כספי מיסי כופר היישוב: "אך מי אמן שומרים בני חיל/ ומי גדר חומה? / ומי בנה מגדל גבוה/ בלב זו השממה, // ומי שרין אבטומובילים, כביש בטחון סלל, / ומי מנגבה עד חניתא/ שרשרת עז כבל? // אם שכחת, נער, מי

13 על תחום המיסים בארץ-ישראל תקופת המנדט ובעשורים הראשונים של המדינה ראו: Likhovski (2017).

14 להבדיל, על המיסים שהשיתו הבריטים על האוכלוסייה המקומית ראו אצל Likhovski (שם). ראו למשל את הדוגמה הספציפית של מס הכנסה: מס הכנסה בתקופת שלטון המנדט (archives.gov.il) [כניסה אחרונה: 25.3.2023].

זה – העלהו שוב:/ זה מפעל עמך בארץ: 'כִּפֹּר הישוב!' (בעמ' ח-ט). יתרה מכך: הוטל עליהם לאהוב ממש את המס: "באהבה הטל על שכם/ צרור מיסים ועל, / צורפה פרוטונת לפרוטונת/ יהי חשבון גדול.// נתן העם תשובה נצחת/ יאה לישראל:/ אם אין אנו לעצמנו - / מי לנו גואל!" (בעמ' י).

בין היתר, כתב הרוסי בספר הוראות לילדים כיצד להשגיח שהוריהם ישלמו את הדרוש באמצעות שאלה ופנייה להורים בפעולות היום-יום: "ועתה הקשב, הנער:/ עת לביתך תשוב/ ספר-נא באזני אביך על "כִּפֹּר הישוב",// ושאל אותו: הנאמן הוא לצו ולפקודה?/ הֵגֵר הוא אם אזרח בארץ, בארץ יהודה?// ושאל אותו אם גם הקפיד/ ומסתו נתן?/ ודרש תשובה בכל-התקף/ לכל סעיף קטן.// אם יצא האב לדרך - / שלם מס תחבורה?/ אם קנה בקבוק של יין - / התו שם כשורה?// אם על סיגריה עברית/ ישמור בהקפדה?/ אם תלוש של בטחוננו/ דרש במסעדה?// ואל תטוש, בני, גם את-אמא, / שאל ואל תבוש:/ לפח הנפט את-תו הכִּפֹּר מהמחלק תדרוש?// ועת צרור פרחים הביאה - / הקבלה גם תו?/ ספר, הסבר הכל לאמא/ מאלף ועד תו. / ספר לה על חרוף הנפש/ של דור כובשי שממה, / ספר לה כי קדוש פה לנו/ כל שעל אדמה, // על מסי העקיפין, / של "כִּפֹּר הישוב", / על שכל פרוטה קטנטנת/ מקור עידוד חשוב// ואמר לה: אמא, אמא/ לא מהגרת את/ זו ארצנו, זה ביתנו, / לעד, לעד, לעד" (בעמ' יב-יד).

קריאת היצירה מזווית משפטית, ככזו העוסקת בתביעה מן הילדים לגייס את הוריהם לציית לדין ולצו השעה בבחינת כלי בשירותה של מערכת נורמות סמי-משפטיות שפיתח היישוב לעצמו, מתקשרת לפולמוס מחקרי קיים בתחום ההיסטוריה החברתית של המשפט, הנוגע למידת מחויבותו של היישוב לנורמות משפטיות; מחד גיסא, בחלקו מצביע המחקר ההיסטוריוגרפי בנוגע למשפט על כך שהיישוב היהודי היה ממושפט, כלומר שלנורמות החותרות למשפט, למוסדות ולמנגנוני אכיפת כללים הייתה בו נוכחות משמעותית.¹⁵ מאידך גיסא, עניין זה מנוגד לתפיסה, הקיימת במחקר גם היא, לפיה כבר בתקופת המנדט ואף לפניו בלטו בקרב היהודים נורמות של אי ציות לחוקים, בעיקר כצורך פרגמטי.¹⁶

15 גישה זו מדגישה מחקרים שתיארו כיצד היישוב היהודי בתקופה שלפני קום המדינה הקים לעצמו והפעיל מערכות משפט פורמליות יותר ופחות וכן הסדרים, שהתנהלו במקביל למערכות שהובילו בארץ התורכים והבריטים: בתי משפט פרטיים אלטרנטיביים, לשכות ייצוג, בית משפט השלום העברי, משפט החברים של ההסתדרות, הקפדה על ארגון מסגרות פעולה בחוקות ותקנונים, למשל בקיבוצים, ועוד (בהתאמה: ברלוביץ, 2010; שמיר, 1998; בר-און ודה-פריס, 2001; מרגלית, תשס"ג). עוד נכח המשפט בציבוריות הארץ-ישראלית גם בתחומים ספציפיים, כגון הקניין הרוחני (Birnhack, 2012), ובתחומי הרווחה שבהם נעשו מאמצים להסדיר את ענייני החברה היישובית בכללה ולטפל בבעיות חברתיות שונות, כגון נשים בסיכון וילדים עזובים (ברנשטיין, תשס"ח; רזי, 2009). בתקופת המנדט גם הוקם בארץ בית ספר גבוה למשפטים: בית הספר הגבוה למשפט ולכלכלה (לחובסקי, 2001).
16 באשר לתפיסה הראשונה, ראו: קידר (2007); להבדיל מכך, על המורשת הבלתי לגלית במדינת ישראל הצעירה, ראו במחקרים הבאים: שפרינצק (1986); נגבי (1987); מאוטנר (1993, 122-123); להב (1999, 128-132); אלמוג (1999), וכן שחר (תשס"ז); על אי הציות לדיני המס בתקופת המנדט ובעשורים הראשונים של המדינה, ראו אצל

לאור זאת, מבחינה פדגוגית, ניתן לראות את ספרו של הרוסי בתור כזה שיכול לפתח דיון היסטורי על מעמדו של המשפט לפני קום המדינה, כאן בגילומו של כופר היישוב, שמצד אחד התמודד עם חוסר ציות, ומצד אחר עצם קיומו לצד פרקטיקות משפטיות נוספות שהתקיימו אז מעיד על כמיהה להסדרה. נוסף על כך, העיסוק בנושא של כופר היישוב בעקבות הפואמה של הרוסי כרוך גם בשאלת ההיבט המשפטי של כופר היישוב עצמו, ומקור סמכותו, קרי – מאין ינק את כוחו. מבחינה זו, היצירה יכולה להעלות תהיות לגבי הצדק שבהשתת מיסים או כל נורמה שעשויה להיתפס כפוגענית בעיני פרטים באוכלוסייה, מצד אחד, ולגבי גישתן של קהילות כלפי ציות ואי ציות לחוקים מצד אחר, ובכך לגעת בסוגיות של אינטרסים מנוגדים, מגזריות ופוליטיקה, וגם בתופעות של התמרדות של אוכלוסיות כנגד התוויות קולקטיביות "מגבוה", שעלולות להיתפס בעיניהן כבלתי לגיטימיות. זאת, כיוון שעצם הצורך בספרון זה נבע מתוך מה שנתפס כהכרח על ידי ראשי היישוב לגרום לתושבים סרבנים לציית לגזירות, גם אם מתוך שתדלנות יתרה ואולי אף ביוש: הילדים נדרשו לעקוב אחר הוריהם במעין חילופי תפקידים כפויים (גם אם לא התבקשו מפורשות להלשין עליהם). ולבסוף, הממד הפונקציונליסטי של הפואמה – שהייתה יצירה "מוזמנת" ונועדה לקדם משטר מיסוי שאותו הכתיבה מדיניות ספציפית – יכול גם להוליד קריאה עכשווית ביקורתית לנוכח התעמולה הבוטה לכאורה, שחתרה לערב את הילדים בחיי היישוב;¹⁷ גיוס הילדים למשימות הלאומיות יכול להיקרא היום ברוח שאינה אוהדת, ולהעלות בעיני רבים את ההשוואה לפאוליק מורוזוב (1918-1923) – ילד קומוניסט ברוסיה הסובייטית שהיה לאגדה ואף כונה "פיוניר מספר אחת", כי הלשין על אביו לשלטונות הסובייטיים משום שלא ציית להם בהלימה עם התפיסה הרווחת.¹⁸ מצד אחר, מעורבות הילדים בחיי היישוב כפי שעולה מהיצירה יכולה להצטייר כיום כעניין שאינו שלילי דווקא, אלא כביטוי לאכפתיות ולקולקטיביזם במובן הטוב. במקרה זה, עיסוק ביצירה האמורה, שבה גויסו הילדים לטובת המאבק הלאומי, יכול להוביל למחשבות על הגבולות בין ילדות לבגרות בכלל ובמסגרת הציונית בפרט, על ילדות של פעם וילדות בהווה, ולהזמין הבחנות בדבר התפקיד שהספרות עשויה ליטול על עצמה בתקופות מסוימות בהיסטוריה וממשקיו עם המשפט.

ג.2. קריאה שמתנגדת למשפט המדינה: ביקורת ב"אנה והציידים" מאת ראובן מירן

בקפיצה גדולה על ציר הזמן, **אנה והציידים** היא יצירה הנטועה בהווה בישראל של שנות האלפיים. הזירה הנדונה בו היא של דיני העבודה ומשפט הרווחה. ישראל בהקשר זה היא מקום שאליו מגיעים

Likhovski (שם). על הפרת חוקי הבנייה בתקופת המנדט ראו אצל טנא (2013), למשל בעמ' 32. נושא העלייה הבלתי לגלית נחקר רבות. ראו למשל: שפירא (עורכת, 1990).

17 בדומה לאופן שבו הדבר נעשה, כפי שהראה גם המחקר, גם בתקופת המדינה, ואפילו בהקשרים דומים של גיוס כספים, כגון חוק ילב המגן משנת 1957, שהסדיר מגבית ביטחוןית שגייסה את הציבור לפעולה. וראו אצל דיסקין (שם), בעמ' 133, 165.

18 בזמן המשטר הסובייטי שימש מורוזוב כנושאן של יצירות רבות לילדים והונצח במחזות וביצירות אומנות אחרות, אך ברבות השנים הפך לסמל להיבטים השליליים הטמונים במשטרים טוטליטריים. לניתוח דמותו ומשמעותה התרבותית ראו: O'dell (1978).

עובדים זרים ממדינות שונות בעולם, בעיקר ממזרח אסיה ומאפריקה, על רקע הגלובליזציה, פרעות ונסיבות אחרות שהתיקו אזרחים מבתיים וגרמו להם להגר מארצותיהם. מצוקתם הפוטנציאלית של מהגרי העבודה קשורה באופן הדוק למשפט הישראלי מעצם ארגון ההסדרים עימם, וכן בשל הליכים ביורוקרטיים, אימוצם של דפוסי מדיניות ואכיפה שונים והעובדה שהעיסוק הוא בבני אדם, הנטמעים – הם וצאצאיהם – בתרבות המקומית, ובד בבד מוצאים עצמם לעיתים קורבנות להפרה של זכויות אדם, בהקשר של בעייתיות בהסדרת מעמדם בארץ (וורגפט, 2006; קמפ ורייכמן, 2007; צבר, 2008). כזה היה המצב בישראל גם בשנת 2009, עת אוכלוסיית ילדי פליטים ומהגרי עבודה עמדה בפני גירוש מהארץ בהתאם לתקנה שביקש להנהיג משרד הפנים. בתוך מציאות זו, הספר **אנה והציידים** מגולל את סיפורה של ילדה, בת למהגרי עבודה, העומדת בפני גירוש. על העטיפה האחורית שלו נכתב כי יועד בידי מחברו "לכל קוראת וקורא מגיל 12 ועד 120 המעוניינים לחיות כאזרחים בחברה צודקת ואנושית יותר". וכך, עוד לפני שמתחילים לקרוא בו הילדים (הבוגרים יחסית), כבר ברור שהספר שואף לשינוי תודעתי לנוכח אי נחת מוסרית.

על פי הסיפור, אנה, ילדה כבת 13, בת למהגרי עבודה, היא ילידת הארץ. בסיפור מתוארת סיטואציה מחרדה שאלה היא נקלעת – היא נאלצת להסתתר במרתף באזור התחנה המרכזית בתל אביב בחודשי הקיץ, כשהיא ניזונה מקופסאות שימורי תירס וחולמת על פלאפל, שריחו באפה עם רוח דקה של בין-ערביים מבעד לחרכי המחבוא. במובן זה שמה, אנה, כמו אנה פרנק שכתבה את יומנה במחבוא, נראה כבחירה לא מקרית.¹⁹ בזמן הזה, הבית, מספרת אנה, אינו בטוח לה ולאמה; מפחד המלשינים, האם יוצאת לעבודת דחק לפני עלות השחר. עם תחילת החופש הגדול התבשרו על מבצע גירוש קרב, שאותו משווה אנה לגירוש היהודים ממוסקבה לפני יותר ממאה שנה, אירוע שלמדה עליו בבית הספר הישראלי שלה. אביה כבר גורש. אנה מספרת שרישיון העבודה שלו לא היה ייעודי לשטיפת כלים במסעדה שבה עבד בפועל אלא לעבודת בניין, ולכן גם אשרת השהייה שלו בוטלה. חברת כוח האדם שהעסיקה אותו התפרקה. חלומו להיות נהג מונית כמו אביו, שגורש גם הוא מארץ אחרת, נגוז: "זה החוק [...] אם אתה לא עובד יותר אצל המעסיק שהשם שלו מופיע ברישיון, הרישיון מתבטל ואתה נהיה לא-חוקי", הסביר לה האב לפני שגורש, והוסיף מנה גדושה של מציאות עגומה: "יש גם הרבה אנשים שפשוט רימו אותם. לקחו מהם את הכסף והשאירו אותם בלי עבודה ובלי רישיונות" (בעמ' 17-18).

אוצר המילים היום-יומי של אנה הוא משפטי; המשפט מתערבב עם החיים: היא מכירה את ההבדלים בין פליטים פוליטיים, המוגנים על ידי האו"ם, למהגרים אחרים, וגם את האמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד מטעם האו"ם (שאומצה לדין הישראלי בשנת 1991), ואת שירו של ביאליק, שכזכור ראה באגדה ובהלכה, כאשר הן במיטבן, את שני הצדדים של אותו עניין; היא מצטטת: "אומרים אהבה יש בעולם – מה זאת אהבה" (בעמ' 32). בסביבתה הקרובה של אנה נוכח גם טוני, שכן בן 16 וכן למהגרי עבודה, שאימו נהרגה בפיגוע בתחנה המרכזית. טוני כבר הספיק

19 בביקורת ספרות שכתב על הספר יוסי שריד, הוקבלה אנה מספר זה לאנה פרנק. וראו: שריד (9.9.2009).

לשבת בכלא. לאנה ולאימה הוא מביא מצרכים מהמכולת ומספק לה מידע על העולם שבחוץ. אנה מספרת ש"פעם עצר אותו שוטר, אבל הוא אמר שהוא אתיופי, והשוטר הרוסי האמין לו. בעיני הלבנים כל השחורים נראים אותו הדבר" (בעמ' 8). בעקבות אנה, אם כן, לומדים גם הקוראים על חייהם של מהגרי העבודה ועל מצוקותיהם לנוכח המצב המשפטי-חברתי הנוהג.

ברקע הוצאתו של הספר הזה עמדה יוזמה של מחברו שבאה בעקבות איומו של שר הפנים דאז לגרש את ילדי העובדים הזרים עד סוף החופש הגדול של שנת 2009. מירן, בעל הוצאת הספרים הפרטית "נהר", הרואה בה הוצאה "מצפונית", שקד על הוצאתו המיידית של הספר לנוכח לוח הזמנים הצפוף שהעמיד לו, לשיטתו, הקיץ ההוא.²⁰ **אנה והציידים** הוא ספר יוצא דופן בהוצאה, המפרסמת בדרך כלל סיפורת קנונית ודברי הגות כלליים; לעומתם, לסיפור **אנה והציידים** כוונה ריאליסטית, שעולה עם התובנה שהספרות מחויבת להקשרים מורכבים, בעוד המשפט הפורמלי נוטה להפשטה מהקשרים או אינו רגיש דיו לחוויות אנושיות ומשטיח אותן.²¹ הביטוי העיקרי לכך הוא שמירן מבסס את ספרו על מה שנתפס בעיניו, מבחינה ערכית, כאבסורד צורמני; לדידו, קולו של המשפט, שאמור להיות מורה דרך לחברה ראויה, אינו נשמע, הוא נעדר. לילדים מובהר כי החלתו של המשפט המיתרגמת לגירוש הילדה היא-היא המעשה הלא מוסרי, ודווקא הבריחה מן המשפט היא המעשה המוסרי.

נקודת התצפית של הספר היא זו של ילדה, וכאן עולה שאלה הנוגעת לעצם הבחירה בדמות פרטית וקונקרטית לשם העברת המסר. על פניו הספר עשוי להזכיר, ולו רק בגלל עיסוקו בגיבורה אישית אחת בעלת זהות לאומית מובחנת, את סדרת הסיפורים הריאליסטיים המפורסמת "ילדי העולם" שראתה אור בישראל בשנות החמישים והשישים, ואולי ניסיונות נוספים לכתוב יצירות על פי המודל שיצרה סדרה זו, המתמקד בהצצה אל שגרת ימיהם של ילדים בני תרבויות שונות (ביניהם הילדות אלה קרי מלפלנד ונוריקו-סאן מיפן, והילד דירק מהולנד).²² עם זאת, באורח מתריס, ובשונה מהסדרה המיתולוגית ההיא, שאופיינה בתמימות רבה ותיארה חיים נורמטיביים ונעימים בסך הכול (גם אם אצל חלק מילדי הסדרה השתקפו חיי עוני ומחסור), עוסק **אנה והציידים** בחייה של ילדה שחיה בבדידות ובפחד, זרה לכאורה לתרבות שבתוכה היא יושבת; ובניגוד לספרים האמורים, מעלה

20 8.9.2019, שיחה עם המחבר.

21 ומנגד, על התפיסה ה"טבעית" המקבילה במחקר, כאילו הספרות "רגישה" יותר מן המשפט, ועל הבעייתיות בה, ראו אצל רוזנברג (שם), בעמ' 744-745.

22 הסדרה המקורית התפרסמה בשוודיה ובארצות נוספות בעולם במאה העשרים ונוצרה בעיקר בידי נשים, בהן הסופרת אסטריד לינדגרן, הצלמת חנה ריבקין-בריק וכותבת הגרסה העברית לאה גולדברג. הסדרה, שכל ספר בה עוסק בחיי היום-יום של ילד או ילדה מארצות שונות, היוותה מודל לסדרות אחרות שנכתבו בהשראתה מתוך שימת דגש על בני תרבויות מגוונות, כגון הסדרה "ילדים בישראל" שכתבה עמלה עינת וראתה אור בראשית שנות האלפיים. בעקבות סרטה של דבורית שרגל, שחזרה לחלק מגיבורי הסדרה המקורית, "איפה אלה קרי ומה קרה לנוריקו-סאן?" (2014) וסרטי המשך שנעשו לו, ראו כמה מן הספרים המקוריים אור מחדש. על הסדרה כנקודת פתיחה לדיון בספרות מקומית שיש לה נגיעה למשפט, ראו: ברעם-אשל (2024).

הספר ביקורת חברתית-משפטית נוקבת מתוך גישה הומניסטית באשר ליחס למהגרי העבודה בארץ, על רקע איומי הגירוש.

מחקר המשפט בארץ שדן בהגירה בחברה הישראלית כבר הצביע על התופעה של היטמעות תרבותית בארץ, כולל היקשרות נפשית, מצד מי שנותרו זרים לה מבחינה משפטית בשל אזרחותם האחרת.²³ **באנה והציידים** זהותה הישראלית של אנה נוכחת באופן בולט במיוחד. כך, אנה מתמצאת מאוד, על פי גילה, במגוון עניינים שרלוונטיים גם לקוראים היהודים-ישראלים הצעירים; היא בקיאה בהיסטוריה הישראלית, בתולדות מדינת ישראל ובהיותה ארץ מהגרים; היא מקבלת ציון גבוה באזרחות ושולטת בפרטי הפוליטיקה המקומית; היא מעודכנת באקטואליה: ידוע לה שראש הממשלה החליט לדחות את הגירוש בכמה חודשים כדי ללמוד את הנושא לאחר שקמה זעקה ציבורית בעניין. היא גם יודעת שהחוק היבש אינו צודק תמיד, אבל שיש גם "אנשים טובים", שלא שכחו להיות בני אדם: שר החינוך ונשיא המדינה, וכן מפגינים שהתנגדו פומבית לגירוש. כך נעשה ניסיון ללמד את הקוראים מיהם הטובים ומיהם הרעים בסיפור, וגם לחדד את חוש הצדק שלהם.²⁴ אומנם, מירן לא התכוון, לדבריו, לכתוב "סיפור משפטי", אך בעצם השימוש בטרמינולוגיה, ברפרנסים ובהקשרים המשפטיים – נקראת היצירה כמשפטית.²⁵ בתוך כך, הוא מקפיד לגייס את חוש האמפתיה של הקוראים לרגעים אנושיים בחייהן של הדמויות שלו: "כשאנחנו שרים", אומרת אימא של אנה בתקווה, "אלוהים חייב להתעורר" (בעמ' 51), אבל מגזיר העיתונים שמעביר לה טוני נראה שהמציאות אינה מיטיבה עימן. לקראת סוף הספר – דפיקות בדלת: אנה לבדה בבית, האם בעבודה. הדלת רועדת מעוצמת המהלומות. היא פותחת את הדלת: "קוראים לי אנה", היא אומרת. בכך מסתיים הסיפור, ועם סיומו נותר הקורא בעיקר עם שאלות: מה יעשו ה"ציידים"? האם אנה תינצל? האם יש עוד הרבה ילדים כמו אנה? אבל גם מנקודת מבטו של הילד הקורא: האם ההבדלים בין אנה לבני מצדיקים את המתואר בסיפור? כיצד מתאפשר מנגנון לא צודק שמאפשר מצב כזה? האם זו אכן המדינה שאני רוצה לחיות בה, מדינה שבשיעורים בבית הספר לומדים בה על היותה מקום מפלט ומקלט, ועל כבוד ל"אחר" ול"שונה", אך בפועל משיתה דין כה מחמיר כלפי בני אדם? ושמא יש לקיים את הדין שכן הוא המשפט החל; האם יש בו היגיון, ואם כן – מה הוא?

ניתן למתוח קו ישר בהקשר זה אל משאלת ליבה של חוקרת האתיקה מרתה נוסבאום בספרה המהווה חלק מן הקנון האקדמי האמריקאי של משפט וספרות, **צדק פואטי: הדמיון הספרותי והחיים הציבוריים** (2003 [1995]), שבו נטען בזכות פיתוח היכולות ההומניסטיות באמצעות הספרות (לניתוח ראו: סטטמן, 2002). **באנה והציידים** הן נכרכות בשאיפת המחבר לתווך את תפיסותיו בנוגע למשפט באמצעות יצירת חברות משפטיות של התנגדות למדיניות הרשמית של שר הפנים בקהל יעד

23 למשל, ראו אצל מונדלק (2017).

24 מבחינה אטימולוגית ולשונית, השימוש במונח "הומניסטי" מחבר את תחום המשפט לרוח האנושיות (Williams, 1984-151).

25 כאמור בשיחה עם המחבר.

צעיר. לשם כך, מירן מרחיב את תפיסת האנושיות; בעוד שבמשפט הישראלי, לפחות בעבר, כאשר היטיבו עם עובדים זרים, היה זה מתוך מחווה ולא כרצון של הקהילה להיתרם מאישיותו של הזר (מונדלק, שם), אצל מירן נעשה מאמץ לתאר את אנה כאדם פרטי, עולם ומלואו. הקריאה ב**אנה והציידים** נועדה לעודד אם כן את הרגישות לאחר השרוי במצוקה, ובו בזמן מרחיבה גם את צעדיה ומעלה את רמת הדיון אל ההבנה כי המשפט נטוע בכאן ובעכשיו, הבחנה המתחדדת דווקא לאור בגידתו במטרותיו, לשיטתו של מירן, בהיעדרו של מוסר אנושי: ילדה צעירה השרויה במחשכים, חוששת, לכאורה על לא עוול בכפה, מנציגי החוק.

מימין: כריכתו הקדמית של **מה-זה "כפר הישוב"?** קול קורא לבני הנעורים, ת"ש (1940).
משמאל: הכריכה הקדמית של **אנה והציידים** (2009).

מאז יצא הספר חל שיפור ביחס אל המהגרים העובדים הזרים במשפט הישראלי; חוקר דיני העבודה וההגירה גיא מונדלק מציין שבעתירות מובילות שפסלו מרכיבים בחוק ההסתננות בעשור השני של המאה ה-21 כבר היה ביטוי להיבטים חדשים שדיני ההגירה נמנעו מהם עד אז.²⁶ עם זאת, נותרו עדיין בעיות חוזרות ונשנות שמדי פעם בפעם גם עולות על סדר היום הציבורי; למשל, לפני

²⁶ אצל מונדלק (שם, 395), שהפנה לפסקי הדין הבאים: בג"צ 7146/12 אדם נ' **כנסת ישראל** (פורסם בנבו, 16.9.2013); בג"צ 8245/13 איתן מדיניות הגירה לישראל ואח' נ' ממשלת ישראל (פורסם בנבו, 22.9.2014); בג"צ 8665/14 **דסטה נ' כנסת ישראל** (פורסם בנבו, 11.8.2015).

תחילת שנת הלימודים תש"ף המצב חזר והתדרדר עם גירוש כמה ילדים ופתיחת הליכי גירוש נגד אחרים, למרות מחאה ציבורית. נראה אם כן שהבעיה המוצגת בספרו של מירן לא באה עדיין על פתרונה.

סיכום

לספרות הילדים יכולות להיות מטרות שונות, ובצד היבטיה האסתטיים, המאמר הראה שהיא יכולה לשאוף לחנך לא רק את הילדים, אלא גם להיות ערוץ להכוונת הוריהם לציית להחלטות מארגנות מטעם ההנהגה, "מלמעלה", ולנתב את התנהגויותיהם לאפיקים רצויים. בהיבט אחר, ספרות זו עשויה לבטא מצוקות, קשיים והיעדר צדק, לאתגר את מושג שלטון החוק, לעמת את קוראיה עם מושכלות יסוד ולחדד תובנות הנוגעות למשפט. במובן זה, ה"אגדה" שביאליק התייחס אליה עשויה לבטא לאו דווקא עניינים חיוביים ביחס להלכה, אלא להציף אל פני השטח זרמי מעמקים עכורים: הן הצורך במשפט כמנגנון כפייה נוכח אי ציות הנתפס כבעייתי מבחינת המחויבות לקהילה (כמו במקרה של יוזמת כופר היישוב) והן כשלים בקידום הצדק, שלכאורה אמור להוות יעד מרכזי מבחינת שיטות משפט השואפות לקיים את שלטון החוק במובן הרחב (כעולה מהסוגיה של ילדי מהגרי העבודה).

שתי היצירות מגייסות את הילדים כדי לקדם מטרות שיש להן נגיעה למשפט: דרך אחת כוללת הנחיות שמטרתן הנעת ציות לנורמות סמי-משפטיות, בהיעדר משפט, במסגרת משפט שבדרך, שאיננו מעוגן עדיין בדין מדינה, בשם ההגנה על היישוב; דרך אחרת מותחת ביקורת על המשפט כחלק מדין מדינה קיים, ומתארת בריחה ממנו. העיון בשתי היצירות הללו מעלה, לפיכך, שאלות על ערכים, על היות המשפט גורם נחוץ או מיותר, לאומי או אוניברסלי, שמרני ומקובע או מתקדם ונאור, וממחיש את ממשקיה של הספרות עם המציאות. מתוך עמדה המודעת למשמעותם המכוננת של טקסטים בעבור הילדים שאליהם הם ממוענים, מעניין לנסות ולדמיין, מבחינה משפטית בקריאת היצירה הוותיקה, כיצד קרא את הדברים ילד באותם ימים; באשר ליצירה העכשווית (יחסית), אין קורא אותה ילד בימינו אלה; ולגבי שתיהן גם יחד – מה יבין מהן ילד שיקרא אותן בעתיד.

מקורות

מקורות ראשוניים

אידלסון, ד' (2.10.1931). המשפט (משל). **מוסף דבר לילדים**, חוב' 1, עמ' 5.
ביאליק, ח"נ (תשמ"ג, הדפסה כ"ו [1917]). הלכה ואגדה. **כתבי ח"נ ביאליק**, עמ' 44.
הרוסי, ע' (1940). **מה-זה "פֶּכֶר הישוב"? קול קורא לבני הנעורים**. דבר.
מירן, ר' (2009). **אנה והציידים**. נהר.
שלו, מ' (1999). **סוד אחיות העיניים**. עם עובד.

ספרי מחקר ומאמרים

אבינרי, ש' (תשנ"א). ציות ודמוקרטיה. בתוך: יובל לוריא וחיים מרנץ (עורכים), **בנבכי הדמוקרטיה: יחיד וחברה במשטר דמוקרטי**. עמ' 55-68. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
אלמוג, ע' (1999). מ"זכותנו על ארץ-ישראל" ל"זכויות אזרח" ומ"מדינה יהודית" ל"מדינת חוק": מהפכת המשפט בישראל ומשמעויותיה התרבותיות. **אלפיים**, 18, עמ' 77-132.
אלמוג, ש' (2000). **משפט וספרות**. נבו.
אלמוג, ש' (2002). **עיר, משפט, סיפור: מקום המשפט בעיר ומלואה של ש"י עגנון**. שוקן.
בילסקי, ל' וורבין, א' (2002). "העסק של רוטשטיין": נחום גוטמן, מיתולוגיה מקומית וניסיון האונס הראשון בתל אביב. **עיוני משפט**, כו (2), עמ' 391-449.
בן נון, ח' (2014). **מרי אזרחי**. רסלינג.
בר-און, ש' ודה-פריס, ד' (2001). "במיטת סדום של פרופסיונליזם": עורכי-דין ועיצובו של משפט-החברים של ההסתדרות בשנות העשרים והשלושים. **עבודה חברה ומשפט**, 8, עמ' 15-42.
ברגסון, ג' (1989). מבחר יצירות ספרותיות לנושא "כיבוד חוק ומשפט" לגיל הרך. **ספרות ילדים ונוער**, חוב' נ"ח, עמ' 3-12.
ברלוביץ, י' (2010). בית משפט של אישה אחת: סיפורה של נחמה פוחצ'בסקי כהיסטוריה מקומית של נשים (ראשון לציון, 1889-1934). בתוך: אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאישה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט**, עמ' 325-373. אוניברסיטת בר אילן. הפקולטה למשפטים.
ברנשטיין, ד' (תשס"ח). **נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית**, יד יצחק בן-צבי.
ברעם-אשל, ע' (2024). שיח זכויות וצילום כראיה בספרות ילדים ישראלית. **פורום עיוני משפט**, מז, עמ' 1-16.
ברק-ארז, ד' (2002). והגדת לבנך: היסטוריה וזיכרון בבית המשפט. **עיוני משפט**, כו (2), עמ' 773-802.
ברק-ארז, ד' (2019). **לקרוא משפטים בתנ"ך: על צדק תנ"כי ומשפט ישראלי**. ידיעות אחרונות.
גנו, ח' (1996). **ציות וסירוב: אנרכיזם פילוסופי וסרבנות פוליטית**. הקיבוץ המאוחד.
גרוס, י' (1993). על שופטים ופרקליטים במחזות שייקספיר. **הפרקליט**, מא, עמ' 219.
גרוסקופף, ע' ולביא, ש' (עורכים) (2017). **ספר נילי כהן: משפט, תרבות וספר**. אוניברסיטת תל אביב.

דיסקין, ט' (2022). **לשון החוק ושפת הילדים: משפט וחברה בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל**. מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, והמכון למשפט והיסטוריה ע"ש קרן דיוד ברג, אוניברסיטת תל אביב.

דר, י', שטיימן, י', וקוגמן, ט' (עורכות, 2006). **ברוח הזמן: החזרת ספרות הילדים להקשרה ההיסטורי-תרבותי**. מכון מופ"ת.

הראל, ש' (1987). דמוקרטיה, חינוך חברתי וספרות ילדים: מסה על התפקיד החברתי של ספרות ילדים. **מעגלי קריאה**, 16-15, עמ' 7-22.

ויינשטיין, י' (עורך, 1998). **אי-ציות ודמוקרטיה**. מרכז שלם.

וורגפס, נ' (2006). **"תפתחו, משטרה!" – מהגרי עבודה בישראל**. עם עובד.

זרטל, ע' (2018). **סירוב: חובת הציות וזכות המצפון**. הקיבוץ המאוחד.

טבקה, א' (2003). על דם, צדק, נקמה ודמעות: על 'מיכאל קולהאס' מאת היינריך פון קלייסט. **המשפט**, ח, עמ' 711-726.

טבקה, א' (2009). **והגדת לבנך: על משפט ומעשיות ילדים** (עבודת גמר לתואר "מוסמך", אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למשפטים).

טבקה, א' (2010). משפט וספרות: למהותה של סינרגיה. **המשפט**, יד, עמ' 581-614.

טנא, ע' (2013). **הבתים הלבנים ימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט**. הקיבוץ המאוחד.

כגן, צ' (2002). הלכה ואגדה – הקשר הפרדוקסלי. **מחקרי משפט**, יח (2-1), עמ' 213-218.

כהן, א' (1985). **פנים מכוערות במראה – השתקפות הסכסוך היהודי-ערבי בספרות הילדים העברית**. רשפים.

כהן, נ' (1991). משפט וספר. **עיוני משפט**, טז (3), עמ' 435-443.

להב, פ' (1999). **ישראל במשפט – שמעון אגרנט והמאה הציונית**. עם עובד.

לב כנען, ו' וגרבור פרידלנדר, מ' (עורכות, 2002). **הקול והמבט: בין פילוסופיה וספרות, קולנוע ואופרה, מיתוס ומשפט**. רסלינג.

לחובסקי, א' (2001). החינוך המשפטי בארץ ישראל המנדטורית. **עיוני משפט**, כה (2), עמ' 291-342.

מאוטנר, מ' (1993). **ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי**. מעגלי דעת.

מאוטנר, מ' (1998א). שכל ישר, לגיטימציה, כפייה: על שופטים כמספרי סיפורים. **פלילים**, ז, עמ' 11-76.

מאוטנר, מ' (1998ב). המשפט הסמוי מן העין. **אלפיים**, 16, עמ' 45-72.

מאן, א' (2024). **בית ספר לברברים: החינוך ברייך השלישי** (תרגם ארז וולק). אפרסמון.

מונדלק, ג' (2017). אליק וישראלים אחרים. בתוך: שי לביא ועופר גרוסקופף (עורכים), **ספר נילי כהן: משפט, תרבות וספר**. אוניברסיטת תל אביב, עמ' 381-397.

מנוחין, י' ומנוחין, ד' (עורכים, 1985). **גבול הציות**. הוצאת תנועת "יש גבול".

מרגלית, א' (תשס"ג). "היערות אשר בהם נרדה את הדבש" – חוק, ארגון ומבנה תגידי בחברת העובדים. **עיוני משפט**, כה (2), עמ' 451-510.

נגבי, מ' (1987). **מעל לחוק: משבר שלטון החוק בישראל**. עם עובד.

נוסבאום, מ"ק (2003). **צדק פואטי: הדמיון הספרותי והחיים הציבוריים** (תרגם מיכאל שקודניקוב), אוניברסיטת חיפה.

סטטמן, ד' (2002). ספרות, משפט ורחמים. **מחקרי משפט**, יח, עמ' 53-83.

פרוקצ'יה, א' (תש"ן). בועות משפט – הרצאה לפתיחת שנת הלימודים. **משפטים**, כ (1), עמ' 9-17.

פרוש, ע' (2002). נקמה, צדק ותפקידו של בית המשפט במחזה "נוטות החסד" של אייסקילוס. **מחקרי משפט**, יח (2-1), עמ' 147-212.

פרידמן, ד' (2000). **הרצחת וגם ירשת? משפט, מוסר וחברה בסיפורי המקרא**. ידיעות ספרים.

צבר, ג' (2008). **"לא באנו להישאר" – מהגרי עבודה מאפריקה לישראל ובחזרה**. אוניברסיטת תל אביב.

קאבר, ר' (2012). **נומוס ונראטיב** (תרגם אביעד שטיר). מרכז שלם.

קידר, נ' (2007). מבט חדש על הקמת מערכת המשפט הישראלית. **ישראל**, 11, עמ' 1-29.

קטקו, ת' (2016). **מקרה ברא אותו: החינוך בראי הנאציזם**. הוצאת רסלינג.

קמפ, א' ורייכמן, ר' (2007). **עובדים וזרים**. מכון ון ליר.

רגב, מ' (1992). ספרות ילדים כמשל פוליטי וחברתי. **מעגלי קריאה**, 21, עמ' 39-48.

רזי, ת' (2009). **ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית**. עם עובד.

רוזנברג, ע' (2017). איך לעשות דברים עם משפט וספרות (בישראל). בתוך: שי לביא ועופר גרוסקופף (עורכים), **ספר נילי כהן: משפט, תרבות וספר**, עמ' 725-755. אוניברסיטת תל-אביב.

שחר, י' (תשס"ז). כשפאוסט לוקח עורך דין – על דפוסיו וגויות של תרבות ומשפט. **דין ודברים**, ג, עמ' 147-172.

שיכמנטר, ר' (2014). **חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה**, מכון בן-גוריון ויד בן-צבי.

שלף, ל' (1989). **קול הכבוד: סרבנות מצפונית מתוך נאמנות אזרחית**. רמות.

שמיר, ז' (2017). **על יונה ועל נער: החתירה לשלום בספרות הילדים העברית**. הקיבוץ המאוחד.

שמיר, ר' (1998). לקס מוריאנדי: על מותו של משפט ישראלי. בתוך: מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר (עורכים), **רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית: ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי**, עמ' 589-632. רמות – אוניברסיטת תל-אביב.

שפירא, א' (עורכת, 1990). **ההעפלה – מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפלטה**. עם עובד.

שפירא, ע' (2007). **תורת המשפט: פרקי מבוא**. בורסי.

שפרינצק, א' (1986). **איש הישר בעיניו: אי-לגליזם בחברה הישראלית**. ספרית פועלים.

שריד, י' (9.9.2009). אנה האחרת. **הארץ**.

Birnhack, M. (2012). *Colonial Copyright: Intellectual Property in Mandate Palestine*. Oxford University Press.

Finnis, J. (1980). *Natural Law and Natural Rights*. Oxford University Press.

Gidron, Y. (2015). *The Act of Reading – Children's Rights, Children's Literature and Transitional Justice*. International Journal of Transitional Justice, 9(3), 507-516.

- Hamilton, S. (2005). Over the Rainbow and Down the Rabbit Hole: Law and Order in Children's Literature. *North Dakota Law Review*, 81, 75-114.
- Joseph, P. R., & Wolf, L. E. (2003). The Law of Harry Potter: A System Not Even a Muggle Could Love. *University of Toledo Law Review*, 34(2), 193-202.
- Lahav, P. (2009). American Moment[s]: When, How, and Why did Israeli Law Faculties Come to Resemble Elite U.S. Law Schools? *Theoretical Inquiries in Law*, 10(2), 653-697.
- Landman, J. (2008). Using Literature to Teach the Rule of Law. *Social Education*, 72(4), 165-170.
- Lerer, S. (2008). *Children's Literature: A Reader's History from Aesop to Harry Potter*. University of Chicago Press.
- Likhovski, A. (2017). *Tax Law and Social Norms in Mandatory Palestine and Israel*. Cambridge University Press.
- MacNeil, W. (2002). Kidlit as Law and Lit: Harry Potter and the Scales of Justice. *Law and Literature*, 14(3), 545-564.
- Milgram, S. (1975). *Obedience to Authority: An Experimental View*. Harper and Row.
- Mueller, G. O. W. (1986). The Criminological Significance of the Grimms' Fairy Tales. In R.B. Bottigheimer (Ed.), *Fairy Tales and Society: Illusion, Allusion and Paradigm* (pp. 217-228). University of Pennsylvania Press.
- O'Dell, A. F. (1978). *Socialization Through Children's Literature: The Soviet Example*. Cambridge University Press.
- Orme, N. (1999). Children and Literature in Medieval England. *Medium Aevum*, 68(2), 218-246.
- Roberts, K. J. (2001). Once Upon a Bench: Rule Under the Fairy Tale. *Yale Journal of Law and the Humanities*, 13(2), 497-529.
- White, J. B. (1973). *The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. Little, Brown.
- Williams, R. (1984). *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford University Press.